

Paul Scheffer:

‘We hebben de vrijheid slecht onderhouden’

We denken in Nederland te weinig na over wat ons bindt, zegt Paul Scheffer. Onze open samenleving is geen vanzelfsprekendheid, en wordt bedreigd door een gebrek aan onderhoud van onze taal, cultuur, en ons gedeeld normbesef. Grenzen trekken is nodig. Scheffer: ‘Dit land hangt aan elkaar van conflictvermijding.’

interview

Door **Henneke Brink** en
Fred Schonewille
Foto's: **Dieter Telemans/**
HH en Maartje Geels/HH

Is het niet iets van onze tijd dat conflicten juist zijn verscherpt?

Het is onmiskenbaar dat de polarisatie in ons land de afgelopen 25 jaar is toegenomen. Tegelijkertijd valt er veel voor te zeggen dat er te midden van alle retoriek nog steeds veel wil is om er samen uit te komen. Er bestaat in Nederland een sterke traditie van consensus, coalitievorming en uitruil van belangen. Maar dat vermogen staat wel onder druk. Ik zie dat er wat is losgeraakt in Nederland, en ik vind dat we tekortschieten in het vinden van antwoorden daarop.

Wat is er losgeraakt?

Er zijn verschillende ontwikkelingen. Aan de ene kant zie je nieuwe maatschappelijke tegenstellingen: tussen jong en oud, nieuwkomers en autochtonen, gelovigen en seculieren, hoog- en laagopgeleiden. Die tegenstellingen karakteriseren de huidige samenleving.

Scholen en wijken segregeren, de grote steden worden steeds minder betaalbaar voor gewone mensen die werken in het onderwijs, bij de politie of in de gezondheidszorg. Wie komt wie nog tegen?

Ik denk dat de mensen die er beter aan toe zijn heel weinig idee hebben van de levens die gewone mensen leven – gezinnen die van 1.700 of 2.000 euro per maand moeten rondkomen.

Vroeger raakten hoog- en laagopgeleid elkaar in de zuilen. Nu, dwars door die oude zuilen, selecteert de samenleving steeds harder en scherper uit langs lijnen van opleiding. We willen toe naar een samenleving waar afkomst minder telt en talent uiteindelijk zwaarder weegt. Dit idee van meritocratie is in zichzelf natuurlijk een geweldig ideaal, maar het heeft veel onbedoelde gevolgen. Want wat als je geen of weinig talent hebt, of fysiek niet heel sterk bent? Wie voelt zich dan nog verantwoordelijk voor een ander?

Er is een toegenomen behoefte aan integratie, sociale cohesie en duiding van gemeenschappelijke ideeën of belangen, terwijl het vermogen van de politiek om daar vorm aan te geven is afgenomen. Daar schieten we echt tekort. De klassieke brede volkspartijen, die proberen verschillende groepen aan te spreken, zijn in verval. Daarentegen staan de

Over Paul Scheffer

Paul Scheffer is publicist en sinds 2011 als hoogleraar Europese Studies verbonden aan de universiteit van Tilburg. In 2000 schreef hij het geruchtmakende artikel 'Het multiculturele drama', en een aantal veelbesproken boeken waaronder *Het land van aankomst* (2007) en meest recentelijk *De vorm van vrijheid* (2018).

nieuwe partijen voor deelbelangen, of zijn georganiseerd rond één persoon. Ook in het maatschappelijk middenveld schieten de oude instituten met een integratieve functie tekort: kerken lopen leeg, de vakbonden zijn verzwakt.

Was het vroeger beter, binnen de zuil?

Ik ben helemaal niet nostalgisch naar vroeger hoor! Het gaat niet om terugverlangen naar oude vormen, van ‘terug naar Nederland van rond het theelichtje’. Maar ik vraag mij wel af: wat komt ervoor in de plaats? Wat zijn dan de plekken waar die nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid tot stand kunnen komen?

Wanneer is dit allemaal begonnen?

Met de ontzuiling, secularisering, al die grote sociologische termen. Door welvaartsstijging denken mensen minder afhankelijk van elkaar te zijn. In het onderwijs ligt nadruk op zelfontplooiing – wat goed is, maar dat kan alleen betekenisvol zijn als we ook leren dat die zelfontplooiing gestalte moet krijgen in onderlinge afhankelijkheid.

Wat zijn de plekken waar de nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid tot stand kunnen komen?

We zijn heel alert als het gaat om het opeisen van rechten. Ook dat is goed, maar daar staat wel een idee tegenover, namelijk dat je ook bereid moet zijn je verantwoordelijk te voelen voor de rechten en vrijheden van anderen – zoals de ander ook verantwoordelijk is voor de vrijheid van jou. Die wederkerigheid, waar je niemand toe kunt verplichten, is cruciaal voor het bestaan van een open samenleving. We zijn er niet goed in dat beginsel onder woorden te brengen of te onderhouden. Alles wordt opgehangen aan het onderwijs, maar onderwijs kan niets als wederkerigheid niet ook wordt geleefd, in gezinnen, in voetbalclubs, in de publieke ruimte.

Waaruit blijkt dat die normen onder druk staan?

We zijn in een korte tijd van normrelativering naar een tijd van normexplicitering gegaan. We vertrouwden er van oudsher op dat iedereen de meest fundamentele normen wel zou hebben verinnerlijkt. Het zou dogmatisch zijn dat allemaal te expliciteren.

Ik ben echt een kind van de jaren zestig, en denk dat mijn generatie voor een deel heeft geleefd van het sociaal kapitaal van de generatie daarvoor. Veel van de opstandigheid die ik zelf ook in mijn botten voel en voelde, ging over het idee van: we moeten autoriteiten afbreken, stem verheffen, zelfontplooiing. Dat werkte een hele tijd, want we waren wel anti-autoritair, maar een politieagent uitschelden, laat staan stenen of vuurwerk naar hem gooien, dat was indertijd gewoon ondenkbaar. Maar ineens bleek het nieuwe normaal te zijn dat ambulancepersoneel politiebescherming nodig heeft, en dat leerkrachten de meest grove beledigingen naar het hoofd krijgen. En toen vroeg iedereen zich af: hoe zijn we hier in godsnaam terechtgekomen? Nu kom je geen school meer binnen of er hangt een bord bij de ingang met tien regels waar we ons aan moeten houden.

Veel mensen geloven dat die omslag van normrelativering naar normexplicitering een reactie is op de toegenomen migratie en diversiteit. Ik geloof dat ook zonder één migrant in Nederland diezelfde zoektocht nodig zou zijn. En dan gaat het om de vraag: wat hebben we nou nodig aan gemeenschappelijkheid om met al onze verschillen, op een beetje een productieve en vreedzame manier samen te leven. Die opgave is ontzettend vermeden.

Is het normexpliciteren een vorm van wat u noemt: ‘grenzen stellen om vrijheid te borgen’?

Ja. Het gaat er niet om wáár je grenzen trekt, maar dát die worden getrokken. En dat ze consequent worden gehandhaafd, maar daar zijn we in Nederland slecht in.

Ik betoog al heel lang dat onze cultuur van gedogen leidt tot een onvrijere samenleving. Wij dachten: als je iedereen maar een beetje ruimte geeft dan geeft dat iedereen meer mogelijkheden. Maar de ruimtes die worden vrijgelaten worden doorgaans niet in beslag genomen door mensen van goede wil, maar door de mensen met de scherpste ellebogen en de grootste bek.

Het is eigenlijk een simpel gegeven. Vroeger zeiden we: de wet is het schild van de zwakkeren. Dit betekent dat relativering van de wet de positie verslechtert van mensen die afhankelijk zijn van rechtshandhaving. Je kunt wel een tijd lang iets gedogen, maar alleen als je daarmee anticipeert op een nieuwe rechtsverhouding met ruimere normen. Dat is in veel situaties helemaal niet het geval.

Het gedoogbeleid ten aanzien van drugs is een voorbeeld. Dat heeft geleid tot een criminele subcultuur, tot de liquidatie van een advocaat aan toe. En nu dat zo dichtbij is gekomen zie je de rechterlijke macht en de politiek ineens een andere kant op schieten. Ineens is die Taghi binnen een maand opgepakt. Waarom hebben we dat niet twee jaar eerder

gedaan? Omdat het gevoel van urgentie er toen nog niet was. Dat is echt verwijtbaar. De hele problematiek van de Amsterdamse wallen is ook zo'n pijnlijk voorbeeld. Dat dat gebied, waar uitbuiting, verneering en onderdrukking zo aanwezig zijn, wordt geadverteerd als het zinnebeeld van een stad die de vrijheid viert is zo'n 'Umwehrting aller Werte'.

Ik wil ook weg van het idee dat de vrijheid is doorgeschoten. Nee, we hebben de vrijheid slecht onderhouden. Dat is iets heel anders.

Dat is in wezen dus een ideologie die lang geregeerd heeft.

En het is een kwestie van niet begrijpen wat de essentie is van rechtshandhaven. Handhaven wordt toch een beetje als een conservatief thema gezien, terwijl het gaat over het sociaal contract dat de basis is van de open, rechtvaardige samenleving. Juist het gedogen creëert dubbelzinnigheid en de ruimte voor onvrijheid en ongelijkheid zich te manifesteren.

Sommige scholen maakten een uitzondering van gemengd schoolzwemmen voor ouders met een religieuze achtergrond, met de goede bedoeling om hen te accommoderen. Dan vroeg ik: heb je de regel wel een tijdlang verdedigd? Want als je met de uitzondering begint kom je nooit aan de regel toe – die wordt dan bepaald door de uitzondering. Bovendien plaats je veel ouders met een religieuze achtergrond in een gewetensconflict, doordat je eigenlijk zegt: oprechte gelovigen kunnen niet meegaan in deze praktijk.

Job Cohen nam het indertijd meteen op voor twee hulpagenten die weigerden een vrouw een hand te geven. 'Het zijn uitstekende mannen die heel goed werk doen in de buurt!' Later zei hij: ik heb helemaal vergeten de regel uit te leggen – wat het ritueel van een hand geven eigenlijk betekent, elkaar aankijken, de gelijkwaardigheid die daarin verdisconteerd is.

Dit tekent de gedoogpraktijk van Nederland. Wij vergeten eerst een hele tijd een regel uit te leggen en te verdedigen – het is niet zomaar een gewoonte, er zit een norm achter. En die norm maakt de ruimte in principe voor iedereen groter. Dus het feit dat je je ogen niet neerslaat voor een autoriteit of een ouder iemand, dat je elkaar een hand geeft, dat zijn uitdrukkingen van een democratische cultuur. Pas als je dat hebt uitgelegd kan je, als bestuurlijke wijsheid, helemaal aan het eind, een uitzondering maken.

Gerard Reve schreef ooit een prachtige zin. Hij zei: 'Het probleem is niet dat het kwaad bestaat, maar dat het kwaad streeft naar erkenning.' In Nederland zijn we geneigd tot legaliseren, vanuit de gedachte 'het bestaat nou eenmaal'. Daar is van alles voor te zeggen, maar legalisering is niet

onschuldig want het veroorzaakt morele verwarring. De meeste mensen denken toch: als het mag van de wet, dan kan het toch niet immoreel zijn?

Kan je tot gemeenschappelijke normen komen terwijl we niet meer dezelfde waarden delen?

Dat denk ik wel. Normen en waarden zijn twee verschillende dingen die je niet onder één noemer moet brengen. We hebben in de samenleving verschillende ideeën over waarden, maar om dat waardenpluralisme als een vanzelfsprekendheid te kunnen leven hebben we een aantal gemeenschappelijke normen nodig, bijvoorbeeld godsdienstvrijheid. Het onder woorden brengen en onderhoud van gemeenschappelijke normen is niet nostalgisch, het is gewoon een bestaansvoorwaarde voor een open samenleving.

Ik zie het als de zwakte van het diversiteitsdenken dat we wel benadrukken hoe verschillend we zijn maar om de kernvraag heen wandelen. Wat hebben we nodig aan gemeenschappelijkheid om ondanks al die verschillen met elkaar te leven? Zoals iedereen het vanzelfsprekend vindt dat je een kind grenzen stelt, zo moet je ook denken aan de betekenis van normatieve grenzen in de samenleving. Mensen hebben het altijd over de grenzen van de vrijheid. Ik vind het mooi om dat beeld om te draaien: de vrijheid van de grens.

U zegt: we hebben meer gemeenschappelijkheid nodig. Hoe organiseren we dat ?

Ik denk dat het goed is eerst even te kauwen op de diagnose, om te komen tot een goed begrip van wat er gaande is, en niet te snel te gaan naar oplossingen. We hebben het veel over de methode: we hebben dialoog nodig, we moeten met elkaar in gesprek. Jazeker, want zolang er wordt gesproken gaat het er redelijk vreedzaam aan toe. Maar wat heb je nodig aan fundament om tot een zinnig gesprek te komen?

Je moet in ieder geval een taal delen. Als samenleving moeten we beter nadenken over de betekenis daarvan. Taal is heel lang verwaarloosd, in alle opzichten. Het is kenmerkend dat tegen migranten werd gezegd: Nederlands is niet zo belangrijk, dat hoef je niet te leren. En na twintig, dertig jaar migratie komen we tot de ontdekking dat dat eigenlijk tekortschiet. Zelfs op universiteiten wordt Nederlands nu gemarginaliseerd als gemeenschappelijke taal, terwijl de meeste studenten straks zullen werken in een Nederlands taalgebied. Als mensen wordt gevraagd naar wat we met elkaar delen in Nederland, dan geeft tachtig procent als eerste antwoord: de gemeenschappelijke taal. Wij bellen ook 6.500 keer meer binnen Nederland dan over de grenzen heen, en ook de communicatie op Facebook is voor 95 procent in de eigen taal.

denis wel onze kant op komt. Maar in onze openheid zijn we juist geborneerd.

Uw laatste boek, *De vorm van vrijheid*, roept op tot nadenken over landsgrenzen. Is dat een deel van het antwoord op de vraag: hoe bereiken we gemeenschappelijkheid?

Ja. Het gaat in essentie over het sociale contract, of zo je wilt: de verzorgingsstaat en de herverdeling tussen arm en rijk die daarbij hoort. Wie voelt zich voor wie verantwoordelijk? Er wordt gesteggeld over de omvang van de Europese begroting, waarbij het meningsverschil gaat over de vraag of die 1 procent van het Europese bruto binnenlands product moet zijn, of 1,07 of 1,114. Dat gaat over heel weinig, iets minder weinig, en nog iets minder weinig. Daarentegen wordt in Nederland maar liefst 40 tot 50 procent van het BNP herverdeeld. Zo zie je dat het sociale contract vooralsnog primair vorm krijgt binnen de nationale grenzen.

We proberen in Europa een ruimere kring van identificatie en samenleven te realiseren. Dat lijkt mij een beschavingsideaal bij uitstek, maar ik denk dat dat lang zal duren. Dat zie je bijvoorbeeld in de hele problematiek van Griekenland. We willen helpen, als het uitkomt, maar ik geloof niet dat wij de Grieken echt als medeburger ervaren, enigszins vergelijkbaar met de kring van solidariteit die we in Nederland hebben opgebouwd. De intensiteit waarmee we die solidariteit binnen de nationale grenzen beleven is vele malen sterker dan hoe die geldt over die grenzen heen. Dat is een belangrijk realiteitsbesef, want dat betekent bijvoorbeeld ook dat globalisering, het wegvallen en onder druk komen te staan van grenzen, grotere ongelijkheid met zich mee brengt – en voor je het weet ook grotere onvrijheid.

Pas als we ons bewust zijn van grenzen, kunnen we leren wat het betekent om die grenzen over te steken, dat dat een inspanning kost. Ik bedoel niet dat we ons achter onze grenzen moeten terugtrekken, maar dat we ons bewust kunnen worden van onze eigen beperkingen en bevangenschap. Het is geen uitnodiging tot hoogmoed, maar juist tot bescheidenheid.

De toetssteen voor alle openheid is eigenlijk: lukt het om je burens te begrijpen? Dat is geen gemakkelijke opdracht, en wij hebben daar in Nederland te gemakkelijk over gedacht. Wij begrijpen al niets van België! Dat is ook waarom het ook zo moeilijk is iets gemeenschappelijks in Europa op te bouwen. Dat kan niet vanuit een gelatenheid 'het is zoals het is', daarvoor moet je begrijpen hoe ingewikkeld het is om grenzen over te steken, en om de kring van mensen die je als medeburger ervaart te verruimen.

De toetssteen voor alle openheid is eigenlijk: lukt het om je burens te begrijpen?

Ik ben helemaal niet tegen een levende taal. Het Nederlands is verweven met een heel lange geschiedenis, en zit vol met woorden uit andere talen. Dat ontwikkelt zich, dat is niet statisch. Het gaat om het onderhoud daarvan.

Je ziet hoe slecht het is voor kinderen als ze met een taalachterstand aan school beginnen, hoe moeilijk dat is in te halen. Uit onderzoek blijkt dat de taalvaardigheid afneemt en dat kinderen nauwelijks meer lezen. Wat betekent het als mensen laaggeletterd zijn, en hoe effectief kunnen zij dan zijn als burger? En waar komt de vervreemding in sommige buurten vandaan? Het begint met het feit dat mensen letterlijk niet meer of moeilijk met hun burens kunnen spreken. Alle cultuurverschillen in Nederland gelden pas als een verrijking van onze samenleving als we het vermogen hebben ervaringen en ideeën te delen, ons te verdiepen in de levensgeschiedenis van een ander. Daar heb je een gemeenschappelijke taal voor nodig. Taal heeft dus ook een functie in het burgerschap, in het onderhoud van de gemeenschappelijkheid die nodig is om een omgangsvorm te vinden voor de conflicten die komen met de diversiteit. Ik denk dat we daar beter over moeten nadenken.

We menen dat we in onze nonchalante manier van denken over en omgaan met onze taal heel open zijn, dat we daarin vooruitlopen en dat de geschie-

Welke bronnen van gemeenschappelijkheid ziet u nog meer?

De rechtscultuur bijvoorbeeld. Wat omvat die, wat is de kracht en wat zijn de beperkingen? Het is ongelooflijk belangrijk dat we daarover na blijven denken. Het gaat over rechtshandhaving en het expliciteren en begrijpen van de wet, maar ook over vragen als: hoe onderhouden we de vrijheden van meningsuiting en van godsdienst, en hoe krijgen die vorm in de samenleving?

Ik denk dat alle discussies die we de afgelopen twintig jaar met vallen en opstaan hebben gevoerd over het onderhoud van die vrijheden, voor alle Nederlanders een grote inburgeringscursus zijn geweest. En je kunt vaststellen dat onze regeerders niet uitblinken in het aangeven van richting. De vraag is: doen we het goed, dat onderhoud? En bereiden we in het onderwijs de kinderen niet alleen voor op een beroepspraktijk, maar ook op een burgerschapspraktijk? Ik denk: te weinig.

Hoe belangrijk is een gedeelde geschiedenis?

Daar schrijf ik al jaren over. Je ziet hoe het idee van onderhoud van een gedeeld verleden door de sommigen wordt opgevat als het koesteren van een heldengalerij. Terwijl ik zeg: daar hoort ook de zwarte bladzijde bij, ook het slavernijverleden. Geschiedenis is niet alleen een bron van zelfbevestiging, maar ook van zelfonderzoek: het helpt ook te begrijpen hoe de vrijheden in Nederland zich met vallen en opstaan hebben ontwikkeld. Het geldt als een uitnodiging om na te denken over de kwetsbaarheid van die vrijheden. De discussie over de canon is daarom ook een stap vooruit. Het doet er minder toe hoe die canon er uiteindelijk uit ziet, maar het is belangrijk dat we als samenleving die oefening doen, het gesprek voeren over wat wezenlijk is en wat niet.

Al met al gaat het er dus eigenlijk om dat we de gemeenschappelijkheid beter duiden, en dat we heldere regels formuleren en handhaven.

De grootste onzekerheid bestaat eigenlijk over de vraag: wat is er voorbij de rechtsstaat? Veel mensen zeggen: het is toch genoeg als iedereen zich aan de wet houdt? Maar dat is zo'n miskenning van wat een samenleving is. Dat laat zich gemakkelijk demonstreren aan de hand van de vrijheid van meningsuiting. Als iedereen de grens van die vrijheid zou opzoeken – als iedereen zeg maar zou worden als Theo van Gogh of de aartsconservatieve imam El Moumni – dan is ons land toch onleefbaar geworden? En iedereen die gelovig is mag bijvoorbeeld denken dat zijn eigen geloof het beste is, en vinden dat mensen die niet delen in dat geloof minderwaardig zijn of worden verketterd. Maar als heel veel mensen op zo'n heel ortho-

doxe en naar binnen gekeerde manier hun geloof belijden, dan valt de samenleving uit elkaar. En als grote meerderheden in Nederland zouden vinden dat homoseksualiteit een zeer afkeurenswaardige en onnatuurlijke manier van leven is, dan zou de morele vooruitgang van de afgelopen vijftig jaar zeer onder druk komen te staan. We zouden in een ander land leven, ook al was er geen wet overtreden of veranderd.

Dus blijkbaar wordt er naast die rechtsstatelijkheid, die verlangt dat iedereen zich gewoon aan de wet houdt, nog veel meer gevraagd. Je kunt niet afdwingen dat mensen opkomen voor de vrijheden van anderen, je kunt hen daartoe alleen verleiden of uitnodigen. Maar die wederkerigheid is wel de essentie van waar de open samenleving op is gebaseerd. Dat maakt een open samenleving kwetsbaar.

Is het gemeenschappelijk normbesef fundamenteeler dan het daarop gebaseerde rechtssysteem?

Ik zou zeggen: beide zijn fundamenteel. Het is als het verschil tussen de juridische definitie van gelijke behandeling en het normatieve ideaal van gelijkwaardigheid, wat een stuk verder gaat. Gelijkwaardigheid zegt: als ik ruimte en respect vraag voor mijn levensstijl, wat die ook is, dan moet ik datzelfde respect ook willen geven aan andere mensen met een heel andere levensstijl. Die wederkerigheid staat behoorlijk onder druk. Als het gaat over de plaats van de islam in Nederland zijn er nogal wat niet-moslims die vinden dat de vrijheden van moslims wel mogen worden ingeperkt. Omgekeerd zijn er binnen de moslimgemeenschap nogal wat traditionele mensen die de vrijheid van godsdienst voor zichzelf opeisen maar totaal niet gunnen aan een ander.

Alles beschouwend, hoe kan het dat er in de Nederlandse samenleving ook nog zoveel goed gaat?

Zoals ik zei aan het begin: we hebben als samenleving nog veel talent voor bemiddeling en compromisvorming, en Nederland is nog steeds een tamelijk prettig land om te wonen. Mijn zorg gaat uit naar het onderhoud daarvan. We hebben een heel goed vertrekpunt, maar het gaat niet vanzelf.

We zijn enorm bezig met ecologische duurzaamheid – en terecht – maar we hebben eigenlijk een vergelijkbaar gevoel van betrokkenheid en urgentie nodig als het gaat over sociale duurzaamheid. Het is echt uniek in onze geschiedenis dat in steden als Amsterdam en Rotterdam meer dan honderd nationaliteiten bij elkaar leven, met zoveel uiteenlopende religieuze tradities en levensstijlen die allemaal ruimte opeisen. Dat is kwetsbaar. Een deel van mijn familie is Joods en komt uit Duitsland. Van hen heb ik één ding geleerd: dat vrijheden niet vanzelfsprekend zijn. ●

Henneke Brink is MfN-registermediator, buurtbemiddelaar, jurist en redactielid van dit tijdschrift.

Fred Schonewille is partner in Schonewille & Schonewille Legal Media-tion en hoofdredacteur van dit tijdschrift.